

فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
	بخش اول: وضعیت کنونی
۵	فصل اول: تاریخ مختصر نسخه‌نویسی و اهمیت نسخ خطی
۵	۱-۱ مقدمه
۶	۲-۱ کتیبه‌نویسی
۶	۱-۲-۱ سنگ نبشته
۷	۳-۱ کتیبه‌نویسی در کشورهای مختلف
۷	۱-۳-۱ کتیبه‌نویسی در مصر
۷	۲-۳-۱ کتیبه‌نویسی در هند
۸	۳-۳-۱ قدیم‌ترین کتیبه‌های هندی دوره اسلامی
۹	۴-۳-۱ کتیبه‌های سنگی در ایران
۱۰	۴-۱ کتابخانه‌های قدیمی و مجموعه‌های خطی کهن
۱۱	۱-۴-۱ تعریف نسخ خطی
۱۲	۲-۴-۱ اهمیت نسخ خطی
۱۳	۳-۴-۱ علل و انگیزه‌های نسخه‌نویسی
۱۵	۴-۴-۱ شبکه‌های نسخه‌نویسی
۱۶	۵-۱ یادمانه، گنجینه و کتابخانه خطی
۱۶	۱-۵-۱ یادمانه
۱۷	۲-۵-۱ موزه
۱۸	۳-۵-۱ کتابخانه‌های (دارای نسخ) خطی
۱۹	۶-۱ آثار کمیاب
۲۰	۱-۶-۱ آغاز چاپ سنگی در ایران
۲۱	۲-۶-۱ چاپخانه‌های سنگی دولتی

صفحه	عنوان
۲۲	۳-۶-۱ چاپخانه سنگی تهران
۲۳	۷-۱ نتیجه گیری
۲۴	سؤالات
۲۵	فصل دوم: توصیف مهم ترین کتابخانه های خطی ایران و جهان
۲۵	۱-۲ مقدمه
۲۵	۲-۲ کتابخانه ملی ایران
۲۶	۱-۲-۲ نسخه های خطی
۲۷	۲-۲-۲ کتابهای نفیس و نایاب
۲۹	۳-۲-۲ کتب چاپ سنگی
۳۰	۳-۲ کتابخانه مجلس شورای اسلامی
۳۰	۱-۳-۲ تاریخچه کتابخانه مجلس
۳۱	۲-۳-۲ کتابها و نشریات
۳۱	۳-۳-۲ مجموعه های اهدایی
۳۲	۴-۳-۲ اسناد تاریخی
۳۲	۴-۲ کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی
۳۳	۱-۴-۲ گنجینه نسخه های خطی
۳۴	۲-۴-۲ گنجینه نسخه های عکسی (تصویری)
۳۴	۳-۴-۲ گنجینه میکروفیلم و میکروفیش
۳۵	۴-۴-۲ گنجینه اسناد مکتوب
۳۵	۵-۴-۲ نمایشگاه دائمی نمونه هایی از نسخه های نفیس خطی کتابخانه
۳۵	۶-۴-۲ گنجینه نسخه های چاپی بسیار کهن
۳۶	۷-۴-۲ گنجینه نسخه های چاپ سنگی نادر و کمیاب
۳۶	۸-۴-۲ گنجینه فهرست نسخه های خطی اسلامی کتابخانه های جهان
۳۷	۵-۲ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران
۳۷	۱-۵-۲ نسخه های خطی
۳۸	۲-۵-۲ اسناد تاریخی
۳۸	۳-۵-۲ عکسهای تاریخی
۳۸	۴-۵-۲ کتابهای چاپ سنگی
۳۹	۵-۵-۲ خدمات بخش نسخه های خطی

صفحه	عنوان
۳۹	۶-۲ کتابخانه آستان قدس رضوی
۴۰	۱-۶-۲ اداره مخطوطات
۴۰	۲-۶-۲ مخزن کتب خطی اداره مخطوطات
۴۱	۳-۶-۲ نمونه‌هایی از قدیم‌ترین و نفیس‌ترین مصاحف خطی
۴۲	۴-۶-۲ قدیم‌ترین کتب خطی در مخزن اداره مخطوطات
۴۲	۵-۶-۲ نوادر و عجایب اداره مخطوطات
۴۳	۶-۶-۲ خطوط شریف ائمه معصومین علیهماالسلام در مخزن کتب خطی ...
۴۴	۷-۶-۲ نمونه‌ای از خطوط منسوب به علمای اسلامی و مراجع در مخزن ...
۴۵	۸-۶-۲ یکی از قدیم‌ترین نوشته‌های فارسی در مخزن خطی
۴۵	۹-۶-۲ مخزن کتاب چاپ سنگی
۴۶	۷-۲ کتابخانه سلیمانیه ترکیه
۴۷	۸-۲ کتابخانه دولتی مسکو (لنین)
۴۸	۹-۲ کتابخانه کاشف‌الغطا العامه
۴۸	۱۰-۲ نتیجه‌گیری
۴۹	سؤالات
۵۰	فصل سوم: تشریح اجزاء مادی نسخ خطی
۵۰	۱-۳ مقدمه
۵۰	۲-۳ کاغذ
۵۲	۱-۲-۳ مراحل کاغذسازی
۵۳	۲-۲-۳ روش ساخت و تهیه کاغذهای نسخ خطی
۵۴	۳-۳ خط و خوشنویسی
۵۵	۱-۳-۳ اهمیت خوشنویسی
۵۶	۲-۳-۳ تاریخچه خط
۵۸	۳-۳-۳ تاریخچه خط عربی و فارسی
۶۰	۴-۳-۳ انواع خط
۶۴	۵-۳-۳ مراحل تطور خطوط (قلمهای) اسلامی
۶۵	۶-۳-۳ آیین قلم تراشیدن
۶۶	۷-۳-۳ اسباب کتابت

صفحه	عنوان
۶۷	۴-۳ مرکب
۶۸	۵-۳ قلمدان
۶۸	۶-۳ نتیجه گیری
۶۹	سؤالات
۷۰	فصل چهارم: تبیین جلوه‌های هنری نسخ خطی
۷۰	۱-۴ مقدمه
۷۰	۲-۴ تذهیب
۷۱	۱-۲-۴ سابقه مذهب‌ان کتب خطی
۷۲	۲-۲-۴ معماری و تذهیب
۷۴	۳-۲-۴ مکاتب تذهیب
۷۷	۴-۲-۴ شرح پاره‌ای از اصطلاحات تذهیب
۸۲	۳-۴ تجلید
۸۳	۱-۳-۴ تاریخچه جلدسازی
۸۵	۲-۳-۴ تزیینات و انواع رایج جلد‌ها
۸۸	۴-۴ مهر و امضا در نسخ خطی و اسناد
۸۸	۱-۴-۴ تاریخ پیدایش مهر
۸۹	۲-۴-۴ امضا و مهر در نسخ خطی (فارسی و عربی)
۹۱	۵-۴ حواشی
۹۴	۱-۵-۴ اهمیت حواشی
۹۴	۶-۴ نتیجه گیری
۹۵	سؤالات

بخش دوم: چه باید کرد

۹۹	فصل پنجم: تشخیص، تجمیع، تشویق و تقویم
۹۹	۱-۵ مقدمه
۱۰۰	۲-۵ تشخیص
۱۰۱	۳-۵ میراث اسلامی در غرب
۱۰۷	۴-۵ تجمیع و تشویق
۱۰۸	۱-۴-۵ نسخه جویی و نسخه‌یابی
۱۰۹	۲-۴-۵ وقف

صفحه	عنوان
۱۱۰	۵-۴-۳ اهدا
۱۱۱	۵-۴-۴ امانت
۱۱۲	۵-۵ تقویم
۱۱۴	۵-۶ نتیجه گیری
۱۱۵	سؤالات
۱۱۶	فصل ششم: حفاظت و نگهداری نسخ خطی
۱۱۶	۶-۱ مقدمه
۱۱۷	۶-۲ مهم ترین عوامل آسیب رسان
۱۱۷	۶-۲-۱ حشرات
۱۱۹	۶-۲-۲ قارچها
۱۱۹	۶-۲-۳ جنگ
۱۲۰	۶-۲-۴ آتش
۱۲۱	۶-۲-۵ گرد و خاک
۱۲۲	۶-۲-۶ نور
۱۲۲	۶-۳ ضد عفونی کردن نسخ خطی
۱۲۴	۶-۳-۱ مبارزه شیمیایی
۱۲۶	۶-۳-۲ مبارزه غیر شیمیایی
۱۲۷	۶-۴ سرقت
۱۲۸	۶-۵ مرمت نسخ خطی
۱۲۸	۶-۵-۱ تعریف
۱۲۹	۶-۵-۲ عمل مرمت
۱۳۰	۶-۵-۳ مراحل مرمت
۱۳۰	۶-۶ نتیجه گیری
۱۳۱	سؤالات
۱۳۲	فصل هفتم: تمهید مقدمات برای فهرست نگاری نسخ خطی
۱۳۲	۷-۱ مقدمه
۱۳۲	۷-۲ فهرست نگاری علم یا فن
۱۳۳	۷-۳ فایده فهرست نگاری
۱۳۴	۷-۴ شرایط فهرست نویسی

صفحه	عنوان
۱۳۶	۵-۷ ابزار فهرست‌نویسی
۱۳۶	۱-۵-۷ روش تهیه فهرستهای خطی
۱۳۸	۲-۵-۷ فهرستهای قدیمی نسخ خطی
۱۴۷	۳-۵-۷ کتب مرجع قدیم و جدید
۱۵۲	۶-۷ نتیجه‌گیری
۱۵۳	سؤالات
۱۵۴	فصل هشتم: تدوین و تنظیم فهرستهای خطی: کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی
۱۵۴	۱-۸ مقدمه
۱۵۶	۲-۸ کتاب‌شناسی
۱۵۶	۱-۲-۸ تدارک مقدماتی کار
۱۷۴	۳-۸ نسخه‌شناسی و اهمیت آن
۱۷۹	۴-۸ تملک
۱۸۰	۵-۸ جعل و تزویر
۱۸۲	۶-۸ سرقت‌های ادبی
۱۸۳	۷-۸ نتیجه‌گیری
۱۸۳	سؤالات
۱۸۵	فصل نهم: تصحیح و احیای متون
۱۸۵	۱-۹ مقدمه
۱۸۶	۲-۹ تصحیح در گذشته
۱۸۸	۳-۹ تصحیح انتقادی متون
۱۸۹	۱-۳-۹ چگونه باید تصحیح کرد؟
۱۹۰	۲-۳-۹ شیوه‌های تصحیح
۱۹۱	۴-۹ فواید تصحیح متون
۱۹۲	۵-۹ ویژگیهای مصحح
۱۹۶	۶-۹ مشکلات نقد و تصحیح متون
۱۹۶	۱-۶-۹ صعوبت تصحیح متون و تحقیق درباره آنها
۱۹۷	۲-۶-۹ نبودن ابزار و اسباب تحقیق
۱۹۷	۳-۶-۹ بی‌علاقگی ناشران بزرگ به چاپ و انتشار متون و آثار پیشینیان
۱۹۷	۴-۶-۹ فقدان آثاری که اصول نقد و تصحیح متون را آموزش دهد

صفحه	عنوان
۱۹۸	۵-۶-۹ محدود بودن تصحیح به حوزه‌های خاص
۱۹۸	۶-۶-۹ نبودن متولی خاص برای پرورش مصححان متون خطی
۱۹۸	۷-۶-۹ عدم تشویق
۱۹۹	۸-۶-۹ عدم بهره‌گیری مناسب از منابع تصحیح شده
۱۹۹	۷-۹ تدوین تاریخ علم
۲۰۱	۸-۹ نتیجه‌گیری
۲۰۲	سؤالات
۲۰۳	فصل دهم: تعلیم و تعمیم (شیوه بهره‌گیری و استفاده از نسخ خطی)
۲۰۳	۱-۱۰ مقدمه
۲۰۳	۲-۱۰ تعلیم
۲۰۴	۱-۲-۱۰ برنامه‌های آموزشی دانشگاهی
۲۰۶	۲-۲-۱۰ برنامه‌های آینده
۲۰۶	۳-۲-۱۰ تلاشی ناتمام
۲۰۷	۴-۲-۱۰ برنامه‌های کاربردی
۲۰۷	۵-۲-۱۰ ضرورت استمرار آموزش
۲۰۹	۶-۲-۱۰ خدمات دسترس‌پذیری
۲۱۱	۳-۱۰ تعمیم برنامه‌ها
۲۱۱	۱-۳-۱۰ روابط عمومی
۲۱۲	۲-۳-۱۰ سازماندهی
۲۱۴	۳-۳-۱۰ پرهیز از بخشی‌نگری و جلوگیری از دوباره‌کاریها
۲۱۴	۴-۳-۱۰ مدیریت یا مالکیت
۲۱۵	۵-۳-۱۰ گسترش فهرستها
۲۱۶	۶-۳-۱۰ استفاده از فناوری
۲۱۷	۷-۳-۱۰ برگزاری نمایشگاهها
۲۱۸	۸-۳-۱۰ برگزاری سمینارها
۲۱۸	۹-۳-۱۰ گسترش پایگاههای اطلاعاتی (سایتها)
۲۲۰	۱۰-۳-۱۰ تولید فیلم
۲۲۰	۴-۱۰ نتیجه‌گیری
۲۲۱	سؤالات

صفحه	عنوان
۲۲۳	پیوستها
۲۲۳	پیوست ۱: تصاویر و نمونه‌ها
۲۳۲	پیوست ۲: اصطلاحات نسخ خطی
۲۶۱	پیوست ۳: موضوعات نسخ خطی
۲۶۵	پیوست ۴: فهرست اساسی پاره‌ای از نسخه‌شناسان مشهور
۲۸۲	پیوست ۵: فهرست نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های دنیا
۲۸۹	پیوست ۶: بررسی آماری نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور
۲۹۱	پیوست ۷: معرفی بعضی از کتابهای مربوط به تصحیح نسخ خطی
۲۹۵	پیوست ۸: سایتهای اطلاع‌رسانی نسخ خطی
۲۹۶	منابع
۳۰۰	نمایه موضوعی

پیشگفتار

کتب خطی ارزشهای فراوان تاریخی، علمی، اقتصادی، سیاسی، اجتماعی، فرهنگی و دینی دارند. تحقیق، بررسی و تصحیح این آثار ما را به دنیای گذشته وارد می‌کند. تفاوت آنها با اسناد یادمانه‌ای (آرشیو) این است که نسخ خطی، بیشتر با انگیزه‌های علمی و شخصی تألیف می‌شدند و مؤلفان، گاهی فارغ از فشارهای سیاسی آنچه را می‌دانسته‌اند، به رشته تحریر می‌کشیدند. بدیهی است، با قبول چنین فرضی، بهتر می‌توان تاریخ را از جنبه‌های مختلف بررسی کرد. علاوه بر متون اصلی نسخ خطی، حواشی، شرحها، تقویمها، وقفها، امضاها و مهرها حاوی اطلاعات تکمیلی جالبی هستند که برای محققان ارزش فراوانی دارند. صنایع جنبی و مکمل آن نیز مقوله دیگری است. خطاطی، نقاشی، تذهیب و جلدسازی از هنرهایی هستند که در کنار شناخت نسخ خطی تکامل یافته‌اند.

متأسفانه با اینکه شناخت نسخ خطی اهمیت فراوانی دارد، تاکنون در این باره به طور جدی قدمی برداشته نشده است و اثر جامعی که راهنمای اهل تحقیق باشد و آنان را به رعایت ضوابط ثابت و یکنواختی مقید سازد، تدوین نشده و در این باره فقط تحقیقاتی محدود و پراکنده موجود است. به دلیل اهمیت موضوع، کتابداران و متخصصان علوم کتابداری و اطلاع‌رسانی، خود را ملزم به رفع این نقیصه می‌دانند، و در کنار آثار علمی، فرهنگی و آموزشی جدید برای اسناد خطی نیز اهمیت فراوان قائل‌اند. آنها باید بکوشند، برای استفاده مراکز آموزشی، مانند دانشگاه، از این ذخایر ارزشمند، قدمی بردارند و این خلأ را پر نمایند.

مباحث این کتاب در دو بخش تنظیم شده است. بخش اول به وضعیت موجود اختصاص دارد و شامل چهار فصل است: در فصل اول تاریخچه نسخه و نسخه‌نویسی و آثار کمیاب و کتابهای چاپ سنگی طرح می‌شود و در فصل دوم کتابخانه‌های مشهور ایران و جهان که دارای نسخ خطی فارسی و عربی هستند، مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ زیرا بدون شناخت این مراکز بحث درباره نسخ خطی بی‌فایده است. در فصل سوم به مشخصات مادی و ظاهری کتب و رسالات خطی پرداخته می‌شود و در آن کاغذ، خط و خوشنویسی، قلم مرکب

مورد بحث قرار می‌گیرد. در فصل چهارم از جلوه‌های هنری نسخ خطی شامل تذهیب، ترصیع، و تجلید سخن گفته می‌شود.

بخش دوم به «چه باید کرد» اختصاص دارد و در آن در شش فصل مباحث زیر مطرح می‌شود: در فصل پنجم با عنوان تشخیص، جمع، تشویق و تقویم وضعیت نسخ خطی عربی و فارسی در کشورهای جهان مورد بحث قرار می‌گیرد و به وظیفه ما در قبال نسخ خطی اشاره می‌شود. فصل ششم تحت عنوان ترمیم، حفاظت و نگهداری نسخ خطی مطرح و اهم عوامل آسیب‌رسان بیان می‌شود. فصل هفتم تمهید مقدمات برای فهرست‌نگاری نسخ خطی نام دارد و شامل شناخت منابع و مراجع فارسی و عربی است. در فصل هشتم به تدوین و تنظیم فهرست خطی و فهرست‌نگاری و اهمیت آن شامل دو مبحث عمده کتاب‌شناسی و نسخه‌شناسی پرداخته می‌شود. فصل نهم با عنوان تصحیح و احیای متون به روش نقد و تصحیح متون اختصاص دارد و در آخرین فصل به دو مسئله عمده تعلیم و تعمیم پرداخته می‌شود. تعلیم شامل آموزشهای رسمی و غیررسمی برای گسترش آموزش نسخ خطی در سطح دانشگاهی و عملیاتی است و در تعمیم به آشنایی عموم مردم و به‌ویژه نسل جوان و بر استفاده از امکانات گوناگون تأکید می‌شود.

در پیوستها پس از ارائه نمونه‌هایی از خطوط، تذهیب، ترصیع، و جلدهای نفیس، فهرستی از اصطلاحات نسخ خطی به ترتیب الفبایی آمده است. آنگاه در پیوست ۳، موضوعات متنوع موجود در نسخ خطی در دو مجموعه احصا شده است و در پیوست ۴، شرح حال تعدادی از نسخه‌شناسان مشهور، در پیوستهای ۵ و ۶ معرفی فهارس نسخه‌های خطی در کتابخانه‌های دنیا و سپس بررسی آماری نسخ خطی در کتابخانه‌های کشور آمده است. در پیوست ۷ به معرفی تعدادی کتاب مهم عربی که در حوزه تصحیح نسخ مهم‌اند پرداخته است و در آخرین پیوست تعدادی سایت داخلی و خارجی مرتبط با نسخ خطی معرفی شده است.

تحقیق حاضر گامی کوچک در این زمینه است که به اجمال به بررسی نسخ خطی از بدو پیدایش تا تصحیح متون می‌پردازد. این تحقیق با استفاده از منابع موجود در کتابخانه‌های کشور تلاش شده است تا موضوعات نسخ خطی را مورد مطالعه قرار دهد. امید است مورد استفاده دانش‌پژوهان و علاقه‌مندان قرار گیرد.

غلامرضا فدایی

دانشیار دانشگاه تهران

۱۳۸۵